

ARTUKLULARDA DİN-TOPLUM İLİŞKİLERİ

THE RELIGION-SOCIETY RELATIONSHIPS IN ARTUQIDS

Doç. Dr.Ejder OKUMUŞ

ejder.okumus@gmail.com

Öz

Bu çalışmada Artuklularda (1101-1409) genel olarak din-toplum ilişkileri ele alınmaktadır. Artuklular zamanında dinin toplumsal boyutlarının genel bir panoramasının ortaya konulmaya çalışıldığı bu tebliğde Artukluların yönetimi altında dinin toplumla karşılıklı ilişkileri incelenmektedir. Dinin toplum üzerindeki etkisi ve toplumun da din üzerindeki etkisi ele alınmak suretiyle dinin yerel-toplumsal bağlamı da anlaşılmasına çalışılmaktadır. Çalışmada din-toplum ilişkileri bağlamında farklı din mensuplarının birbirleriyle ilişkilerinin yanı sıra din-siyaset ilişkisi de ortaya konulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Mardin, Artuklular, din, toplum, İslam, Hıristiyanlık, din-toplum ilişkileri.

Abstract

In this study, the relationship between religion and society in Artuqids (1101-1409) are considered at the general level. In this paper in which a general panorama of social dimensions of religion are tried to bring up, the mutual relations of religion with society are investigated. In the context of religion-society relations, this study contains the relationships of religion with state, politics, economy, science, education, language, etc., and speaks of interreligious relationships and the relations between the members of different religious sects.

Key words: Mardin, Artuqids, religion, society, Islam, religion-society relations

GİRİŞ

1102- 1409 tarihleri arasında Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Harput ve Mardin bölgelerinde hüküm sürmüş olan Artukoğulları Beyliği, bu bölgelerde 300 yılı aşkın görece uzun bir süre hakimiyet kurmuş olduğu için hakimiyet bölgelerindeki toplumsal hayatın hemen her alanına damgasını vurmuştur. Yapılan araştırmalarda Oğuzların Döğer boyundan geldikleri anlaşılan Artukluların tarih sahnesine çıkışlarının başlangıcı, Artuk b. Eksuk Bey'in (ö. 1091) 1063 yılında kendisine bağlı kalabalık Türkmen gruplarıyla Azarbeycan'da Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girmesi ve onun yakın komutanlarından biri olması (Sevim, 1990: 46) olarak tespit edilebilir. Bu aşamadan sonra Artuk Bey, Doğu ve Güneydoğu'da Selçuklularla bağlantılı olarak hep sahnede olmuştur. Ölümünü müteakip yıllarda Artuk Bey'in oğulları İlgazi ve Sökmen'in öncülük ve

liderliğinde Mardin ve Hısn Keyfa'da Artuklu Beyliği kurulmuştur Doğu Anadolu ve Suriye'nin Kuzeyinde Haçlılarla yaptıkları cihad hareketleri ve ülkelerinde ortaya koydukları eserlerle bilinen Artuklular, 12. Yüzyılın başlarında hakimiyet kurabilmişlerdir (Turan, 1980: 133-151 vd.; Sevim, 1991a: 71).

Bu çalışmada Artuklularda genel olarak din-toplum ilişkileri bazı yönleriyle ele alınmaktadır. Bir toplumu, bir siyasal yapıyı, bir devleti anlayabilmek için o toplumda ve siyasal yapı altında geçerli inanç veya dinleri, dinin toplum, örneğin toplumsal kurumlar üzerindeki etkilerini, toplumun da din üzerindeki etkilerini anlamak elzemdir. Bu nedenle Artukluların egemenlik alanında dinin-toplumla karşılıklı etkilerini incelemek ve anlamak, Artukluları siyasal yapı ve toplum olarak doğru anlamamıza, Artukluların hakimiyet alanındaki etkilerini doğru tespit etmemize katkı sunacaktır.

İşte Artuklular zamanında dinin toplumsal boyutlarının genel bir panoramasının ortaya konulmaya çalışıldığı bu tebliğde Artukluların yönetimi altında dinin toplumla karşılıklı ilişkileri incelenmektedir. Dinin toplum üzerindeki etkisi ve toplumun da din üzerindeki etkisi ele alınmak suretiyle dinin yerel-toplumsal bağlamı da anlaşılmaya çalışılmaktadır. Çalışmada din-toplum ilişkileri bağlamında farklı din mensuplarının birbirleriyle ilişkilerinin yanı sıra din-siyaset ilişkisi de ortaya konulmaktadır.

1. GENEL OLARAK DİN-TOPLUM İLİŞKİLERİ

Din ile tabiatı gereği bir varlık olarak insan arasında çok sıkı ilişkiler olduğu herkesin malumudur. İlk insan ve ilk toplumla birlikte dinin de var olduğu, genel bir kabule mazhar olmuştur. İnsanlığın yeryüzünde ortaya çıktığından bu yana din fenomeni, toplumları çeşitli biçimlerde etkilemiştir. Bu nedenle denilebilir ki insanlık tarihi, aynı zamanda din tarihi veya dinsel olaylar serüvenidir. Gerçekten de insanı ve toplumları dinden ayrı düşünmek mümkün görünmemektedir. Din, toplumların evrensel bir boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî inançlar, insan kaderinin en fiilî ya da en etkili faktörüdür. Din, kültürün ilk basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve millet gibi tabii birliklerle hep yakın ilişki içinde bulunmuştur (Smith, 1964: 182; Sorokin, 1994: 185 vd.; Wach, 1987: 17-30; Dönmezer, 1990:260). İnsanlarla dinin bu birlikteliği günümüze kadar şöyle ya da böyle devam etmiş ve

tarihin sonuna kadar da devam edecektir. İnsanlığın din ile olan bu ayrılmazlığı, bizi, dinin insanın hem bireysel hem de sosyal boyutuyla ilişkisine götürmektedir (Okumuş, 2003a: 96).

Toplum, objektif verilerle sübjektif anlamlar arasında kurulan diyalektik ilişkileri ifade eder. Toplum, nesnel gerçeklik ve öznel gerçeklikle birlikte ele alınabilir (Berger-Luckmann, 1967: 65-204). Başka bir ifadeyle toplum içinde, kurumlar dünyasının oluşturduğu kişinin dışındaki nesnel gerçek ile ferdin bilincinde, öznel dünyasında denemekle, yaşamakla ve zaman içinde oluşan gerçek arasında karşılıklı etkileşim sonucu gerçekleşen bir diyalektik mevcuttur. Bilgi sosyolojisinin yardımıyla denilebilir ki her sosyal gerçeğin bir bilinç bileşeni vardır. Esasen bu noktada fenomenolojik bakış açısı da bize fikir verebilir. Bilinç, her ne kadar öznel hayatın tabî bir vakası ise de sosyolojik açıdan önemli unsurları, diğerleri tarafından sürekli paylaşıldığından nesnel olarak tasvir edilebilir (Berger-Berger-Kellner, 1985: 23-25).

İnsanın ferdî ve sosyal, özel ve kamusal özellikleri bulunduğu göre, insanla sıkı yakınlığı olan, daha doğrusu insanın hayatını yönlendirmek için var olan ve insanın mutluluğunu hedef edinen dinin de, doğal olarak insanla hem bireysel hem sosyal ve hem özel hem de kamusal yönleri itibarıyla ilişkileri olacaktır. Başka bir ifadeyle din, sadece bireysel değil aynı zamanda sosyal bir olgudur. Daha geniş anlamda din, hem kitabî (teorik-akidevî), hem davranışsal (pratik-ibâdî); hem psikolojik, hem sosyolojik; hem sübjektif, hem de objektif yönü itibarıyla bir bütün olarak kendini ortaya koymaktadır (Okumuş, 2003a: 97).

Dinin kollektif yönü çok güçlüdür. Din tabii ve sosyal bir gerçekliktir. Dinin objektifliği, onun sosyal yönünü ifade etmektedir. Objektiflik, toplumla dinin birlikte bulunuşunu, dinin toplumsal boyutlarının oluşunu dillendirir. Şu halde dinle toplumu birbirinden ayrı düşünmek olası görünmemektedir. Belirtmek gerekir ki dinin sosyal bir fenomen olması, onun daima toplumsal bir form içinde tezahür eden bir olgu olduğu anlamına gelmez, aynı zamanda dinî fenomenlerin toplumsal realitenin aslî öğeleri oldukları anlamına da gelir (Okumuş, 2003a: 97).

Din, sosyal hayatın hemen her alanında insanları etki altında bırakır. Dinlerde bulunan ahlâkî ilke ve esaslar vb., insanların sosyal eylemlerini güçlü bir biçimde etkiler ve böylece sosyal düzenin objektif yapısının belirlenmesinde önemli bir rol oynar (Wach, 1995: 61; Russel, 1994: 12; Wach: 1958: 27-143 vd.).

Dinin ve dinî yaşayışın pek çok boyutu bulunmaktadır. Bütün bu boyutlarıyla dünyaya karşı geliştirdiği tavır çerçevesinde bir dünya görüşü ve hayat tarzına sahip olan din, insanla salt birey düzleminde değil, ayrıca grup, kurum, kamu ve geniş anlamıyla toplum düzleminde de ilişki içerisine girer. Dolayısıyla din, insanlardan hem fert olarak hem de cemaat ve toplum olarak isteklerde bulunur. Bu durumda insan gibi dini de salt ferdî yönüyle ele almak tarihî, antropolojik ve sosyolojik gerçekliklerle uyuşmayacaktır. Din de insan gibi bir bütün olarak ele alındığında ancak, sağlıklı sonuçlara gidilebilir ve din-insan ilişkileri konusunda doğru verilere ulaşılabilir (Okumuş, 2003a: 97-98).

Din-toplum ilişkileri bağlamında ifade edilmelidir ki din ve ondan doğan grupların herhangi bir kültür çevresinde her türlü etkiden korunmuş, soyutlanmış olarak yaşayamayacakları, bilâkis kültürel hayatın bütün kısımları; evlilik veya aile, eğitim, ekonomi, siyaset, boş zamanlar, ahlâk, hukuk, sanat, teknoloji ve bilhassa toplumun genel yapısı, yani zümreler, sınıflar ve diğer sosyal tabakalaşma biçimleri ve tabiatıyla siyasî yapı, yani devlet ile sıkı bir ilişki halinde buldukları aşikârdır. Bu demektir ki din ile toplum arasındaki ilişkiler tek yönlü değil, karşılıklı etki esasına dayanır. Dolayısıyla din-toplum ilişkileri etkileşimsel ilişkiler olup din toplumu, toplumun kültürünü, toplumsal kurumları, toplumsal norm ve değerleri etkilediği gibi onlar da dini etkilemektedir. Bu durumda dinin sosyal boyutundan bahsedildiğinde, onun gerçekte toplumla karşılıklı ilişkilerinden ortaya çıkan boyut anlaşılmaktadır (Okumuş, 2003a: 98).

Kısaca ifade etmek gerekirse; Peter L. Berger'in de belirttiği gibi her insan topluluğu bir dünya-kurma teşebbüsüdür. Bu teşebbüste yer alan çeşitli olgu ve unsurlar arasında din özel bir yer işgal eder (Berger, 1993: 29). Dolayısıyla inşa edilen dünyada din ile insan arasında sıkı ilişkiler bulunmaktadır. Esasen din sosyolojisinin araştırma konusu da din ve dünya problemi olarak özetlenebilir (Wach, 1987: 14). Şu halde denilebilir ki dünya inşa etme girişiminde toplumla din arasında yakın-sıkı ilişki ve etkileşimler bulunmaktadır (Okumuş, 2003a: 98).

Dinî tecrübenin inanç ve amel veya teorik ve pratik anlatımlarından ayrılamayacak olan sosyolojik anlatımı (Wach, 1987: 43-61), dinin, sosyal boyutlarından azade anlaşılamayacağını göstermektedir. Dinin sübjektif yönü, objektif yönüyle tamamlanır. Sübjektif din ile objektif dini birbirinden ayrı ele almak sosyolojik anlamda mümkün görünmemektedir. Din, bireysel midir

yoksa toplumsal mıdır veya din bireyin işi midir yoksa toplumun işi midir? sorusu, tavuk mu yumurtadan yoksa yumurta mı tavuktan? sorusuna benzer. Böyle bir soru, kısır döngüyle sonuçlanır ve meseleyi çözümsüzlüğe iter. Dinin her iki yönü veya özelliği birbirinden ayrı değerlendirilemez (Okumuş, 2003a: 99).

Wach'a göre din ve toplum arasındaki karşılıklı ilişki yakından ve sistematik bir şekilde incelenecek olursa, *dinin toplum üzerindeki etkisinin* birinci derecede olduğu görülür. Bu bağlamda dinin toplumların zihniyetleri üzerindeki etkisi, aynı toplumların örgütlenmeleri üzerindeki etkisinden daha da büyük olsa gerektir (Wach, 1987: 17).

Dinin toplumun bilgi, inanç, değer yargıları, ahlak ve zihniyetleri ile örgütlenmeleri üzerinde güçlü etkileri olmaktadır. Bu etkileri geçmiş topluluklarda görmek mümkün olduğu gibi günümüz modern toplumlarında da da çeşitli biçimlerde görmek mümkündür. Dinin tabii grup veya birlikler üzerinde etkisi olduğu gibi saf dinî olarak adlandırılan gruplar üzerinde de merkezi etkisi bulunmaktadır. Din, aile, ekonomi, siyaset, eğitim, boş zamanlar, hukuk ve ahlak gibi kurumlar, sosyal sınıf ve tabakalar, kültür, kimlik, yerel birlikler, dernek, kulüp, meslekî kuruluşlar vb. üzerinde çeşitli etkileri olan bir fenomendir (Mensching, 1994: 82-130).

Din, kültürün ilk basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve millet gibi tabii birlikleri önemli ölçüde etkilemiştir. Din-toplum ilişkileri açısından önemli bir husus da, dinin, toplumsal örgütlenmenin belki de en gelişmiş biçimi olan devlet üzerinde de etkili olduğudur. Din, devleti, çok çeşitli biçimlerde, hukuk, fiiliyat, şekil ve içerik bakımından etkiler ve yönlendirir. Din, toplum üzerinde başlı başına grup oluşturma ve teşkilat kurma yönü itibarıyla da etkili olur. Saf dinî gruplar örneğinde bunu görmek mümkündür (Wach, 1987: 17-30).

Toplumun da din üzerinde etkileri bulunmaktadır. Din, örneğin toplumun dominant kültür kalıpları tarafından etki altına alınır: Dinin belli bir yerdeki organizasyonu ve teolojisi, bir ölçüde dinin içinde çıkıp kurumlaştığı toplumun özelliklerince paylaşılır. Örneğin Amerika'da demokrasiye ve gönüllü kuruluşlara katılıma önem verilmesi, bu ülkede Roman Katolik Kilisesi'ni din adamı sınıfının dışındaki halkla daha büyük bir ilişki teşvikiyle ve liderlikte azalan güveni teminle şiddetli bir biçimde etkilemiştir. Benzer bir biçimde Amerika'da hissedilen komünist tehdit, bir kısım dinsel hareketleri bu tehdide muhalif yapmıştır (Chalfant- Beckley-Palmer, 1987: 5).

Her din başlangıçta içinden çıktığı sosyolojik çevrenin etkisi altında kalır. Kültürel gelişimin daha sonraki aşamalarında dahi peygamber, dinin kurucusu ve ilk taraftarları, sosyolojik kökenlerine uygun olarak yumuşak determinizm prensibine uyarlar. Toplum hayatının az farklılaştığı şartlarda rit, mit, inanç ve ibadetler bariz bir biçimde toplum yapısının damgasını taşırlar (Wach, 1987: 7). Mitolojik halk dinlerinde dinî inançların, ziyadesiyle maddî hayat şartları ve ekonomik ve sosyal etkenlerin tesirinde kaldığı bir çok misâllerle sabit olmuş bir durumdur (Okumuş, 2003a: 100).

Aynı şeyin, yukarıda ifade edildiği gibi günümüz dinleri için de geçerli olduğu söylenebilir.

Sonuç itibarıyla sosyolojik olarak din-toplum ilişkilerine bakıldığında, dinle toplumun ilişkilerinin tek yanlı olarak din tarafından veya toplum tarafından bakılarak anlaşılamayacağı, zira dinle toplum arasındaki ilişkilerin karşılıklı olduğu, dinin toplum üzerinde etkileri olduğu gibi toplumun da din üzerinde etkilerininin bulunmakta olduğu görülmektedir.

Gerçekten de din ile toplum ve toplumun diğer boyutları arasındaki ilişkilerin çok yönlü olduğu doğrudur. Nitekim din sosyolojisinin merkezî konusu olan din-toplum ilişkileri, din ile toplumun karşılıklı ilişkilerini, etkileşimlerini ifade eder. Bu, hem klasik sosyolog ve din sosyologlarınca çoğu kez ele alındığı biçimiyle işlevsel dini, hem de artık bugün gelinen noktada pek çok sosyolog ve din sosyoloğunun ele aldığı biçimiyle dinin toplum üzerindeki etkilerini, sosyal fenomen olarak dinin etki ve bağlantılarını içermektedir. Din ile toplumun karşılıklı ilişkilerini incelemek, başka bir ifadeyle dini hem bağımlı değişken hem de bağımsız değişken olarak, hem etkilenen hem de etkileyen olarak incelemeyi ifade etmektedir (Okumuş, 2003a: 10-101).

Din-toplum ilişkilerine her iki açıdan bakılmadığı zaman, dinin indirgenmesi söz konusudur. Sosyolog, din fenomeninin aşkın boyutlarının dışında sosyal boyutlarını, din ile toplumun karşılıklı ilişkileri esasında ele alır, araştırır.

Tabii ki bu noktada dini, sosyal boyutuna indirgememeye dikkat etmek gerekmektedir. Dini salt sosyal boyutuna indirgemek; dinin mahiyetini sosyolojik anlamda dinin toplumsallığına indirgemek, dini, sadece gerçekliğin sosyal inşasının bir bölümü olarak görmek, dini sosyal gerçekliğin bir ürünü biçiminde ele almak demektir. Toplumun dine etkisinden bahsederken, onu

toplumun bir işlevi olarak gören ve sosyolojizm olarak adlandırılan görüşün (Wach, 1987: 31) durumuna düşerek dini indirgememek lazımdır (Okumuş, 2003a: 101).

Din ile toplumun karşılıklı olarak birbirleri üzerinde etkili olduklarını, Baykan Sezer'in dinlere sosyolojik düzlemde "toplumların herşeyden önce kendilerini tanıma ve tanıtmaya aracı" (Sezer, 1981: 20, 32, 34, 35, 87, 88, 82, 83, 212, 213, 214) biçiminde verdiği anlamla çok etraflıca anlaşılabilir. Durkheimci bir yaklaşımla dini topluma, toplumsala indirgememek şartıyla (çünkü Sezer'in bu yaklaşımında dinin topluma ve toplum farklılaşmalarına indirgenebilmesi de sözkonusu) Sezer'in din yaklaşımı, burada anlaşıldığı manada, hem dinin toplum üzerindeki etkilerini, hem de toplumun din üzerindeki etkilerini ifade etmektedir. Bir yönüyle din toplum üzerinde öyle etkili olmaktadır ki toplum, kendini din ile ifade etmekte; diğer bir yönüyle ise toplum din üzerinde öylesine etkin bir varlık göstermektedir ki din, kendini toplumla, toplumların kendi farklı özellik ve şartlarıyla ifade etmektedir. Bu durumda denilebilir ki din, kendini toplumla, toplum da kendini din ile izah etmekte; din kendisinin bağlı olduğu toplumu açıklamakta, toplum da kendisinin bağlı bulunduğu dini açıklamaktadır (Okumuş, 2003a: 101-102).

2. ARTUKLULARDA DİN VE TOPLUM

Genel olarak din-toplum ilişkileri hakkında ifade edilen hususları Artuklularda din-toplum ilişkileri için de söylemek mümkündür. Artuklular zamanında Müslüman toplumda İslam anlayışı ve İslamî hayat, toplumun kültüründen, tarihsel birikiminden vs. kopuk ele alınamaz; İslamî hayat, topluma damgasını vurmuştur, ama toplum da kendi anlayış ve kültürü doğrultusunda bir İslamî pratik ortaya koymuştur.

Artukluların hakim oldukları bölgelerde Müslümanların dışında Ermeni, Süryani ve Rum Hıristiyanları yaşıyorlardı. Ayrıca büyük şehir ve ticaret merkezlerinde Yahudi cemaatleri yaşıyordu. Müslümanlar arasında özellikle de köylerde az da olsa Harici etkisinde kalanlar vardı, ayrıca batıniler, İsmaililer vardı, Yezidiler vardı. Fakat Selçuklular gibi Artukluların da çabasıyla büyük çoğunluğu Hanefi ve Şafii olmak üzere Sünnilik, bölgede temel İslamî yoldu. Artukluların idaresi altında bulunan Türk, Kürt, Arap gibi farklı etnik kökenden olan Müslümanların kahir ekseriyeti Sünni ekole mensuptu. Artuklular Müslüman olup Ehli Sünnet mezhebine bağlı idiler. Bölgede din anlayışında medresenin ağırlığından söz edilebilir. Ayrıca tasavvuf ve tarikatların

belli bir ağırlığı da vardı. Şeyhlere karşı halk arasında hatırı sayılır bir saygı ve sevgiden söz edilebilir (Turan, 1980: 226).

Artuklular zamanında bazı istisnalar dışında toplumun huzur ve refah içinde olduğu söylenebilir. Artuklu yöneticileri siyaset anlayışlarındaki adalet gereği, halka adaletle hükmetmeye önem vermişlerdir. Baskı yapmamış, vergileri mümkün mertebe az almaya çalışmışlardır. Örneğin Necmeddin İlgazi, yönettiği yerlerde, Mardin’de, Meyyafarikin’de vs. halka adalet ve ihsanla yaklaşmış, halkın üzerindeki baskı ve korkuları kaldırmış, evlerine rahatça gidip gelmelerine uygun ortamı hazırlamış ve vergi yükünü hafifletmiştir (İbnu’l-Ezrak, 1992: 32). Aynı şekilde Necmeddin Alpi da halka adaletle hükmetmiş ve halk da onu çok sevmiştir. Halk onun döneminde en huzurlu dönemlerinden birini yaşamıştır (İbnu’l-Ezrak, 1992: 108).

2.1. Din ve Devlet

Artuklular, Sökmen’in Hısn Keyfa Beyliği (1101-1231), İlgazi’nin Mardin Beyliği (1108-1409) ve Belek’in Harput (Hısn Ziyâd) Beyliği (1113-1134) gibi ayrı beylikler halinde kurulmuş siyasal yapılanmalar olup tek bir devlet çatısı altında birleşmemişlerdir. Haçlılara karşı cihadıyla meşhur olmuş ve İslam dünyasında hayranlık uyandırmış İlgazi ve Belek gibi Beyler, Artukluları kendi otoriteleri altında toplamış olsalar bile devletin bünyesinde hukuki bir birlik meydana getirememişlerdir. Burada, eski Türk devletlerinde var olan siyasal egemenliğin şehzadeler arasında taksim geleneğinin bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu gelenekte hanedan, üyelerinin ortak malı addediliyordu. Aslında bu durum, bilindiği gibi Osmanlı Devleti’ne kadar sürmüştür (Turan, 1980: 200-201; Köprülü, 1997: 621).

Artukoğullarının, başlangıçta aşiret kültürüne dayalı hakimiyet ve ilişki biçimine sahip olduğunu görmekteyiz. Göçebe Türk kabileleri üzerinde büyük nüfuz sahibi olan Artukoğulları, siyasal güçlerinin artması ve halkimiyet alanlarının genişlemesine paralel olarak gittikçe aşiretçilikten uzaklaştıkları görülebilmektedir. Mardin, Hısn Keyfa, Amid ve Halep gibi büyük ve zengin merkezlere yerleştikten sonra yavaş yavaş Artukoğulları siyasal teşekkülünün eski aşiret mahiyetinden kurtulduğu ve yalnız göçebelere değil, yerleşik ve şehirli unsura dayandığı söylenebilir. Bu süreçte Selçukluların yüksek hakimiyetini ve Abbasi halife-sultanlarının ruhani nüfuzunu teorik olarak kabul etmekle beraber Artukoğullarının artık bağımsız bir siyasal teşekkül mahiyetini almış gibi hareket ettikleri de görülebilmektedir (Köprülü, 1997: 621).

Artuklular, çeşitli zamanlarda Büyük Selçuklular, Atabegler, Eyyubiler, Türkiye Selçukluları, İlhanlılar ve Memluklulara tabi olmuş olup daha çok emir, melik ve meliku'l-umera ünvanlarını kullanmışlardır. Fakat Gazan Han'ın II. Necmeddin Gazi'ye sultanlık ünvanını verdikten sonra resmen bu ünvanla tanınmışlardır (Turan, 1980: 201). Artuklu hükümdarları, Kutbuddin, Necmuddin gibi İslamî içerikli ünvanların yanı sıra İslamiyet öncesi Türk ünvanlarından Alp, Sagun, İnanç, Kutluğ ve Yabgu gibi eski Türk ünvanlarını da kullanmışlardır. Bunların dışında Pehlivan-ı Cihan, Hüsrev-i İran gibi ünvanlar da kullanmışlardır (Köprülü, 1997: 622; Sevim, 1991b: 417; Alptekin, 1992: 189).

Genel olarak denilebilir ki Artuklular, daha çok Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olduklarından, devlet teşkilatı, müessesesi ve idare tarzı Selçuklulara benziyordu. Gerçekten de Artuklular'da adlî, malî, askerî, siyasî ve idarî yapılanma Selçuklu yapılanmasının bir devamı gibidir, hatta bir numunesidir. Denilebilir ki devlet idaresinde Artuklular Selçukluları örnek almışlardır. Saray teşkilatında da aynı durum söz konusudur (Köprülü, 1997: 622). Din eğitimi de resmen aynı şekilde Selçuklularda olduğu gibi Ehl-i sünnet merkezli olarak düzenlenmiştir.

Artuklularda adliye işlerine kadılar bakardı. Kadılar, verdikleri hükümlerde oldukça serbesttiler. Dâru'l-Adl olarak adlandırılan adliye teşkilatının baş kadısına Kadı'l-Kudâd denilirdi. Baş kadıya bağlı diğer kadılar adlî, hukukî ve şerî işlere nezaret ederlerdi. Ordu içinde de askerî kadılar vardı.

Artuklular, manevi otorite olarak Halife'ye bağlıydılar, ama kendi alanlarında aslında İslamî prensipler doğrultusunda toplumu idare ederler. Artuklularda yönetime gelen hükümdar, Selçuklularda olduğu gibi toplumun temsilcileri konumunda bulunan kişi ve zümrelerden biat alır. Artuklular, yönetimleri boyunca Ehl-i Sünnet çizgisine bağlı kalmaya ve o çizgiyi yaymaya özen göstermişlerdir. Selçukluları izleyerek Sünniliğin heterodoks inanç ve gruplar karşısında İslam toplumlarında egemen olması için mücadele etmişlerdir. Denilebilir ki Artuklu Beyliği, *meşrûiyetini temelde dinden sağlayan* bir siyasal yapılanmaya (Okumuş, 2003b) sahiptir. Elbette diğer İslam devletlerinde olduğu gibi örf de devlet yönetiminde önemli bir yer tutar; fakat örfün de son tahlilde İslam'a uygunluğu aranır.

Artuklular, hükmettikleri yerlerde devlet olarak bağlı oldukları İslam dinine önem vermiş, camiler yaptırmışlar; hem Müslümanların haklarını gözetmiş, hem de Müslüman olmayanlara

adaletle yaklaşmaya çalışmışlardır. İslam düşmanlığı söz konusu olduğunda ise cihad mefkuresi ile hareket ederek Müslümanlara saldıranlara karşı savaşmışlardır (Turan, 1980: 201). Artuklular, Haçlı savaşlarına katılarak Hıristiyan dünyasına karşı önemli başarılar elde etmişlerdir. Haçlılarla mücadelede Artuklular önemli bir yere sahiptir (Hasan, 1988: 106-107).

Artuklularda hükümdarlar, Selçuklu ve diğer Türk İslam devletleri gibi Cuma günleri toplumla buluşma noktası olarak diğer bazı devlet erkanı ile birlikte Cuma namazlarına gitmişlerdir. Bilindiği gibi örneğin Selçuklularda da hükümdarlar, Cuma namazlarına merasimle iştirak ederlerdi. Merasim Emir-i Mahfil tarafından düzenlenirdi. Kadılar, alimler, emirler ve bir takım devlet adamı da bu törene katılırdı (Alptekin, 1992: 363). Bu tür bir davranışın o zaman için devletle inanan toplum arasındaki ilişkilerde önemli sembolik anlamı olduğu açıktır.

2.2. Din ve Ekonomi

Artuklular, toplum-din ilişkilerinde diğer kurum ve alanlarda dinle sahip olukları sıkı ilişkileri, ekonomik alanda da kurmuşlardır. Ekonomide de temelde İslam'a göre hareket etmeye çalışmışlardır. Örneğin topraktan şerî öşür vergisi almışlardır. Mümkün mertebe fazla vergi yükü getirmemeyi prensip ittihaz etmişlerdir. Şehirlerde ticari malların vergilerini kaldırmışlardır. Önemli bir ticarî kavşak noktası olarak Mardin'de ve diğer pek çok yerde ticaretin gelişmesi nedeniyle refah düzeyi oldukça yüksekti. Bu nedenle halk Artuklulardan son derece memnundu (Turan, 1980: 206-212).

Artuklu yönetimi altında vergi düşük olduğu için başka Müslüman halklardan bir kısmının Diyarbakır ve Mardin gibi merkezlere göç ettikleri ve Artuklu egemenlik alanlarında ekonomik hayatın canlandığı söylenebilir. O ortaya konan imar ve inşa faaliyetleri, mesela yapılan köprüler, kervansaraylar, camiler, medreseler, su kanalları vs. Artuklu yönetiminin ekonomik gücünün birer göstergesidir. Ayrıca Artuklular zamanında Diyarbakır ve çevresindeki dağlık arazilerden demir ve bakır madenleri çıkarılmıştır. Madencilik yanında dericilik ve el sanatları da çok gelişmişti. Mardin'de pamuk ekimi yapıldığı, dokumacılığın çok geliştiği de bilinmektedir. Bu devirde Ahlat, büyük bir ticaret merkezi olup Van Gölü üzerinden gemilerle yapılan ticarî nakliyat ile de meşhur bir yerleşim birimidir. Ayrıca Suriye, İran ve Anadolu'dan gelen tüccarlar Koçhisar'daki (Kızıltepe) pazarda mallarını satabiliyorlardı. Artuklular

dönemindeki bu ekonomik canlılık, özellikle Moğolların istilasına kadar sürmüştür.

Artuklular, ekonomik hayatın canlılığının bir sonucu olarak elde edilen gelirlerin büyük bir kısmını ülkenin imarına harcamış; ilmî, dinî ve toplumsal hayata hizmet eden pek çok eser inşa etmişlerdir (Köprülü, 1997: 622-23; Alptekin, 1992: 189-190).

Artuklularda geleneksel İslam toplumunun genel bir özelliği olarak din sosyal hayatın hemen her alanına müdahale eden bir yapısal özellik arz ettiğinden ekonomik hayatı da dinden ayrı düşünmek mümkün görünmemektedir.

2.3. Din, İlim ve Eğitim

Artuklular, doğrudan doğruya din alanında oldukça önemli ve etkileri günümüze kadar gelen hizmetler yapmışlardır. Örneğin cami ve mescitler yaptırmışlardır. Vakıflar tesis etmişlerdir. İslam alimlerinin ve büyüklerinin önünü açmışlardır. Medreselere özel bir önem vermişlerdir. Bazı Artuklu hükümdarlarının medreselerde medfun bulunmalarının (Abdulgani Efendi, 1999: 48 vd.; Dolapönü, 1972: 44, 57, 61) da onların eğitime verdikleri önemi gösteren hususlardan biri olduğu söylenebilir. Hükümdarlar, medreselerin bir medeniyetin inşa ve devamında aslî unsurlar olduğunu düşünerek hareket etmişlerdir.

Artuklular döneminde Mardin ve çevresinin bir ilim ve kültür merkezi haline geldiği söylenebilir. Mesela Necmeddin İlgazi zamanında Mardin’de tıp alanında önemli hekimler yetişmiştir. Fahu’l-Mardinî bunlardan biridir (Aydın vd., 2001: 91). Ayrıca örneğin İlk Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi’nin oğlu Hüsameddin Timurtaş (1123-1153), başka imar ve inşa faaliyetlerinin yanı sıra büyük bir kütüphane yaptırmış ve önemli vakıflar kurduştur. Eğitime büyük önem verdiği anlaşılan Hüsameddin Timurtaş, ilmin yükselmesi için elinden geleni yapar, alimleri himaye eder ve kendisi de ilim ve kültürle hemdem olurdu. İbnu’l-Ezrak’ın alim, zeki ve yetenekli dediği (1992: 40-41, 96) Hüsameddin Timurtaş’ın zamanında Mardin, alimler ve şairler kenti olmuştur (Aydın vd., 2001: 94). Mardin’deki Hüsamiye Medresesi ve karşısındaki cami yine onun eseridir. Artukluların ilk medresesi İlgazi zamanında 1123 yılında Halep’te yapılmıştır. Bu sırada İlgazi’nin kardeşi Süleyman burada vali idi. Medreselerin kurulmasının, İslamî ilimlerin öğrenilmesi yanında Ehl-i Sünnet’in güçlenmesi açısından da işlevleri olduğundan bahsedilebilir. Yine Necmettin Alpı (1153-1176), ilim ve eğitime önem veren bir Artuklu hükümdarı (Dolapönü, 1972: 44) olarak karşımıza çıkmaktadır. Necmettin Alpı (1153-1176)

zamanında Kızıltepe (Koç Hisar) bu hükümdar tarafından inşa edilen cami mescit, medrese, kervansaray, hamam ve çarşılar ile kültür ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Mardin Ulu Camii onun eseridir. Camiyi kendisi başlatmış, oğlu Kutbeddin İlgazi bitirmiştir. İlgazi tarafından 1177 Ramazan'ında tanzim edilen vakfiyesi bu medeniyet eserinin camii, mederese ve diğer binaları ile bir külliye olduğunu gösterir. Bu külliyyede Şafii ve Hanefi müderrislerden tutun, kapıcılara kadar pek çok kişi de istihdam edilmiştir (Turan, 1980: 212-224). Bunların dışında Mardin Artuklu hükümdarlarından II. İlgazi'nin oğlu Artuk Arslan zamanında Mardin'de Hatuniye medresesi (1205), Harezm'de Şeyh Taceddin Mesud Medresesi (1212) ve Koçhisar'da Ulu Cami (1204) yaptırılmıştır.

Artukluların kurduğu medreselerde İslamî ilimlerin yanında tıp, riya ziye ve felsefe de okutulmuştur (Sevim, 1991b: 417).

Artuklular, sanatsal çalışmalarla da dine hizmet etmişlerdir. Artuku sanatı, o dönemde ve sonrasında İslam'ın yerleşmesi bakımından diğer alanlardaki faaliyetler kadar işlevlerde bulunmuştur (Altun, 1991: 418; Beyazıt, 2007). Cami, minare, medrese, köprü gibi yapılarda geçerli Artuklu sanatı, kendine has özellikleriyle İslam kültürünü yansıtmaktadır.

Artukluların bu hizmetlerini örneklerle çoğaltabiliriz. Fakat konunun anlaşılması bakımından bu kadarı kafidir. Son tahlilde Artuklular, din, ilim, eğitim ve kültür hizmetleriyle toplumda çok temel ihtiyaçların karşılanmasında aslı roller üstlenmişlerdir. Onların kurdukları ilim merkezlerinde İslam dünyasında hep anılacak önemli alim ve düşünürler yetişmiştir.

Din, ilim ve eğitim alanındaki faaliyetlere ve hareketliliğe bakıldığında hem yönetimin hem de başta Ulema olmak üzere toplumun önde gelenlerinin ve hem de toplumun genelinin bu alanlara ihtiyaç duyduğu ve de itibar ettiği anlaşılır. O dönemde camilerin, bir sosyal kurum olarak toplumun bir çok ihtiyacının, özellikle örgütlenme, toplanma, ilk, orta ve yüksek düzeyde eğitim, yetişkinlerin eğitimi, sosyalleşme gibi ihtiyaçlarının, askeri ihtiyaçlarının karşılandığı bir merkez olduğu düşünülürse, onların yapılmasının ve onarılmasının toplum ve yönetim için ne kadar hayati olduğu anlaşılabilir. Bu yönüyle cami gibi merkezleri, o dönem için hayatın temel ihtiyaçlarının karşılandığı kurumlar olarak da görmek gerekir.

2.4. Ulema ve Toplum

Artuklular devrinde Müslüman toplumda Ulemanın çok yüksek bir statüsünün olduğunu görüyoruz. Hükümdarlar ilim adamlarına büyük ehemmiyet vermişlerdir. Örneğin Hüsameddin Timurtaş, ilim ehlini seven, her çeşit sanat ehline izzet ikramda bulunan, din ve ilim erbabına sahip çıkan, onların bütün ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir yöneticiydi (İbnu'l-Ezrak 1992: 96-97).

Toplumun Artuklu yöneticilerinin dışındaki diğer tabakaları katında da Ulema, sahip olduğu yüksek statüyle, toplumun ilim ve din alanındaki ihtiyaçlarının karşılanmasında en üst düzeyde roller üstlenmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu'nun o zamanki halkı da İslam alimlerine özel bir saygı göstermişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Ebu Bekr el-Şasi, Seyfeddin Amidî, İl-almuş oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır, Kadı Ebu bekr Muhallebi, Kadı İmran el-Mâkisi, Ebu'l-Kerem Mavsîlî, Zehebî, İsmail b. Muhammed eş-Şeybanî gibi alimler zikredilebilir.

2.5. Sufilik ve Toplum

Artuklular dönemi, son tahlilde savaşların ve çatışmaların görece sıklıkla gerçekleştiği bir zaman dilimini de ifade etmektedir. Ayrıca farklı dinden insanların ve aşırı uç olarak nitelendirilebilecek olanlar da dahil çeşitli İslamî akım ve grupların kültürel olarak karşılaştıkları, birlikte yaşadıkları bir dönemdir. Moğol istilasıyla birlikte Artuklu hakimiyet bölgelerinde halkın huursuzluğunun arttığı bilinmektedir. Bütün bunların da etkisiyle halkın sufiliğe eğiliminde artış olduğu görülmektedir (Turan, 1980: 226-228).

2.6. Din Dili ve Toplum

Artuklularda Selçuklulardaki gibi günlük konuşma ve yazı dilinde din dilinin ağırlığının olduğu görülmektedir. Geleneksel Müslüman bir toplum olarak Artuklu toplumu, siyasette ve sosyal hayatın hemen her alanında Türkçe'de Arapça ve Farsça kökenli din dilini kullanmıştır.

2.7. Farklı Din ve İnançlar Arası İlişkiler

Çeşitli din, mezhep ve etnik kökenlere sahip bir halk üzerinde hakimiyetlerinin tesis eden Artuklu hükümdarlarının Müslüman olmayanlarla ilişkileri de önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşitli tartışmalar yapmak mümkünse de Artuklular, Müslüman olmayan unsurlara,

siyasal, ekonomik, dinsel vs. konularda adaletle yaklaşmayı esas almışlardır. Kaynaklara göre Artuklular, başlıca Ermeni, Rum ve Süryanilerden oluşan Hıristiyanlara dinsel özgürlüklerini tanımışlardır. Artuklular, diğer İslam toplumlarında olduğu gibi sosyolojik anlamda dinler arası uyum diyebileceğimiz hoşgörüyü ve farklılıklarla birbirini kabul etmeye dayalı ilişkiyi tesis etmeye çalışmışlardır. (Turan, 1980: 203-206; Bosworth, 2005; 269; Aydın vd., 2001: 89 vd.). Örneğin Timurtaş, dinî taaasuptan çok uzak bir siyasal kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Davud b. Sökmen zamanında Yakubi ve Ermeni patriklerinin önemli nüfuzu vardı (Köprülü, 1997: 623). Hatta bazı hükümdarlar Hıristiyan ve Yahudi alimlerle iyi diyalog ve dostluklar geliştirmişlerdir. Örneğin II. İlgazi Mardinli Hıristiyan bilgin Ebû Said b. Halid b. el-Mübarek ile yakın bir dost idi (Turan, 1980: 220).

Müslüman halk da Hıristiyanlara mümkün merteye iyi davranmışlardır. Onlarla hep birlikte yaşamış ve iyi ilişkiler kurmuşlardır. Hıristiyanlar, özgürce ibadethanelerini inşa etmiş ve ibadetlerini ifa etmişlerdir. Haçlı seferlerinin oluşturduğu olumsuz psikoloji, bir ara (Atabeg Nureddin Mahmud zamanı) halk arasında Hıristiyan karşıtı bir hava yarattıysa da bu hava görece kısa sürmüş ve Hıristiyanlar hürriyet ve refah içinde yaşamışlardır. Belirtmek gerekir ki Müslümanlarla en iyi uyum ve diyalog halinde olan Hıristiyanlar Süryanilerdi.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerde Artuklu hükümdarlarının ilmi faaliyetler çerçevesinde, örneğin tercüme doyalımından da bazı Hıristiyanlarla ilişkide bulunduğu görülmektedir. Mesela Necmeddin Alpi, Dioskorid'in Süryanice tıp kitabı Malatyalı Süryani cemaatinden Selim'e Arapça'ya tercüme ettirmiş, fakat bu tercüme eksik olduğundan Mansur bin Mihran tarafından yeniden çevrilmiştir (Artuk, 1944: 92; Dolapönü, 1972: 45).

Artukluların Müslüman olmayan unsurların ibadethanelerini de gözettikleri anlaşılmaktadır. Örneğin Alpi, kiliselerle oldukça yakından ilgilenmiştir (Aydın vd., 2001: 95). Necmeddin Gazi (1239-1259) Mardin'e bağlı Kılılık'taki Süryanilere ait iki manastırı onarmış ve dört taş üzerine adını ve tarihlerini yazdırmıştır (Dolapönü, 1972: 50). Nureddin'in yaptığı gibi (1171-74) bazı istisnalar, yani kilise yıkımı vs. olmuşsa da bu genel bir durum olmamıştır.

Artuklular zamanında Yezidiler de sosyal ve siyasal olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Şeyh Adi b. Musâfir'e bağlılıktan doğan Yezidilik, özellikle 14. Yüzyılda bölgede Hakkari, Musul ve Sincar ile çevresinde özellikle dağlık bölgelerde yaşayan Kürtlerin bağlı bulunduğu

mezheptir. Yezidiler, Moğollara karşı Türkmenlerin yanında yer almışlardır (Turan, 1980: 228-231).

Batıniler, Hariciler ve Şiilerin, Artukluların bölgesinde Sünni çoğunluk tarafından önemli bir sorun olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Fakat medreselerin tesis edilip Sünni öğretinin eğitimde esas olması ve Sünni din adamlarının çabalarıyla Sünnilik bölgede hakim olmuştur. Yine de Batınilerin zaman zaman saldırılarda buldukları görülmektedir. Batıniler, Müslüman devlet ve din adamlarına süikastlar düzenlemiş ve bazı önemli şahsiyetleri öldürebilmişlerdir. Diyarbakır'da halk, batınileri 1124 yılında kovmuştur (Turan, 1980: 225-226).

Türk, Kürt ve Arap etnik kökenlerinden olan Müslümanların kendi aralarındaki ilişkileri, zaman zaman aşiret kültürüne bağlı olarak bazı çatışmalar çıksa da genelde kardeşlik duygusu içinde gerçekleşmiştir. Moğollarla savaşlarda veya başka savaşlarda bazen Müslüman Kürt unsurlardan bazılarının İslam toplumuna karşı diğerlerinin yanında yer aldıkları da vakidir (Turan, 1980: 236-37).

SONUÇ

Artukluların egemenlik alanı içinde yaşayan toplumda hakim unsurun Müslümanlar olduğu açıktır. Müslümanlar dışında Ermeni, Rum ve Süryani Hıristiyanlar, gayr-i Müslimler arasında çoğunluğu oluşturmaktadır. Müslüman olmayan unurlardan Yahudilerin de Artuklular döneminde bazı yerlerde yaşadığı bilinmektedir.

Artuklular zamanında Müslüman toplumun genelde Ehl-i Sünnet mezheplerine bağlı bulunduğu görülmektedir. Bazı toplum kesimleri Batniliğe, Şiiliğe ve Yezidiliğe tabi olmuşlardır. Bu durumun bazen genel çoğunluk tarafından Ehl-i Sünnet'e tehdit olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle de hem sosyal ve siyasal hem de dinî faaliyetlerle bunların tehlikesine karşı toplum korunmaya çalışılmıştır. Artukluların hakimiyet alanındaki bölgelerde yaşayan Müslümanların daha ziyade Ehl-i Sünnet mezheplerine, özellikle de Şafii ve Hanefi mezhebine yönelmelerinde başka faktörlerin, özellikle verilen din eğitiminin yanı sıra Artuklu yönetim mekanlarındaki o insanların kendi toplumsal özelliklerinin, yaşayış biçimlerinin de etkisi olduğu muhakkaktır.

Geleneksel Müslüman toplum olarak Artuklu toplumunda, aile, devlet, ekonomi, ilim, eğitim, dil gibi hayatın temel kurum ve boyutlarında dinin güçlü varlığı söz konusudur.

Dinlerarası ilişkilerde gerek Artuklu yönetiminin gerekse genel olarak Müslüman toplumun gayri Müslimlerle uyum içinde ilişki esasında birlikte yaşamaya dikkat ettikleri anlaşılmaktadır. Günümüze kadar bölgede hatırı sayılır bir gayr-i Müslim nüfus varlığını korumuşsa, bunda Artuklular zamanındaki uyumlu, hoşgörülü ilişkilerin büyük payı olmuştur.

Sonuç olarak Müslümanlar, Artuklu yönetimi altında geleneksel dinî toplumsal özelliklere sahip olup hayatın hemen her alanında din ile içiçe olmuşlardır. Onların hayat tarzında sosyolojik olarak bugünkü anlamda “dinî olan ve olmayan” ayrımını göremiyoruz. Din, aile, siyaset, ekonomi, ilim, eğitim, hukuk vs. alanlarının hepsinde etkili, hatta belirleyici olmuştur. Fakat belirtilmelidir din, bu alanlarla ilişkilerinde toplumun geleneksel hayat tarzından ve kültüründen etkilenmiştir. Yani din, toplumsal hayatın hemen hemen bütün boyutlarında belirleyici bir varlık gösterse dahi toplumdan, toplumun sosyo-kültürel yapısından da etkilenmiştir. Yani algılanan ve yaşanan din, toplumun kendine has sosyal, siyasal, ekonomik, eğitimsel, hukuki, ailevi vs. özelliklerinin etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Yani toplum belli düzeylerde dini kendine benzetmektedir. Belirtmek gerekir ki Artukluların hakimiyeti altındaki toplumda din ile toplumun karşılıklı ilişkilerinin daha somut olarak ortaya konması için çalışmaların derinleştirilerek yürütülmeye devam etmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulgani Efendi (1999). *Mardin Tarihi*. Haz. B. Zengin. Ankara: Afşaroğlu Matbaası
- Altun, Ara (1991). “Artuklu Sanatı”. *İslâm Ansiklopedisi*. c. 3. İstanbul: TDV, ss. 418-419
- Alptekin, Coşkun (1992). “Artuklular”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. c. 8. İstanbul: Çağ Yay., ss. 170-193
- Artuk, İbrahim (1944). *Mardin Artukoğulları Tarihi*. İstanbul: Gençlik Kitabevi
- Aydın, Suavi-Emiroğlu, Kudret-Özel, Kudret-Ünsal, Süha (2001). *Mardin: Aşiret-Cemaat-Devlet*. 2. Bs. İstanbul: Tarih Vakfı
- Berger, Peter L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. Çev. Ali Coşkun. İstanbul: İnsan Yay.
- Berger, Peter L.-Luckmann, Thomas (1967). *The Social Construction of Reality*. Great Britain: Allen Lane The Penguin Press
- Berger, Peter L.-Berger, B.- Kellner, H. (1985). *Modernleşme ve Bilinç*. Çev. C. Cerit. İstanbul: Pınar Yay.

- Beyazıt, Deniz (2007). “Mardin’deki 12.-13. Yüzyıl Artuklu Yapılarında Geometrik ve Bitkisel Bezemeler: Antik ve İslami Üsluplar Arasında”. *Makalelerle Mardin II: Ekonomi-Nüfus-Kentsel Yapı*. İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, ss. 185-203
- Bosworth, C. Edmund (2005). *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*. Çev. Hande Canlı. İstanbul: Kaknüs Yay.
- Chalfant, H. Paul – Beckley, Robert E. - Palmer, C. Eddie (1987). *Religion In Contemporary Society*. 2. bs. California: Mayfield Publishing Company
- Dolapönü, Hanna (1972). *Tarihte Mardin*. İstanbul: Hilal Matbaacılık
- Dönmezer, Sulhi (1990). *Sosyoloji*. 10. bs. İstanbul: Beta Yay.
- Hasan, Hasan İbrahim (1985). *İslâm Tarihi*. c. 5. Çev. İ. Yiğit. İstanbul: Kayıhan Yay.
- İbnu'l-Ezrak (1992). *Mayyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*. Çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Yay.
- Köprülü, M. Fuad (1997). “Artuk Oğulları, Artuklular”. *İslâm Ansiklopedisi*. c. 1. Eskişehir: MEB, ss. 617-625
- Mensching, Gustave (1994). *Dini Sosyoloji*. Çev. Mehmet Aydın. Konya: Tekin Kit.
- Okumuş, Ejder (2002). *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*. 2. bs. İstanbul: İnsan Yay.
- Okumuş, Ejder (2003a). *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yay.
- Okumuş, Ejder (2003b). *Meşrûiyet Ekseninde Din ve Devlet*. İstanbul: Pınar Yay.
- Russel, Bertrand (1994). *Din İle Bilim*. Çev. Akşit Göktürk. 6. bs. İstanbul: Say Yay.
- Sevim, Ali (1991a). *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: TTK
- Sevim, Ali (1991b). “Artuklular”. *İslâm Ansiklopedisi*. c. 3. İstanbul: TDV, ss. 415-418
- Sezer, Baykan (1981). *Toplum Farklılaşmaları ve Din Olayı*. İstanbul: İstanbul Ü. Edebiyat F. Yay.
- Smith, Wilfred Cantwell (1964). *The Meaning and End of Religion*. ABD: A Mentor Book
- Sorokin, Pitirim A. (1994). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. c. 2. Çev. M. M. Raşit Öymen. Ankara: KBY
- Turan, Osman (1980). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. 2. Bs. İstanbul: Nakışlar Yay.
- Wach, Joachim (1995). *Din Sosyolojisi*. Çev. Ünver Günay. İstanbul: İFAV Yay.
- Wach, Joachim (1958). *The Comparative Study of Religions*. New York: Columbia University Press
- Wach, Joachim (1987). *Din Sosyolojisine Giriş*. Çev. Battal İnandı. Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yay.